

BELL-LLOC D'ARO
RESTAURACIÓ DE L'ESGLÉSIA (1959-1962)
i
EXCAVACIONS EFECTUADES (1982-1986)*

PER

LLUÍS ESTEVA i CRUAÑAS**

El títol resumeix l'objectiu d'aquest treball. No descriuré l'actual església de Santa Maria perquè ja ho va fer el meu amic Joan Badia⁽¹⁾ amb l'autoritat que justament hom li reconeix. Només exposaré detalls inèdits observats durant la restauració i les excavacions, i també aquells que, al meu entendre, convindria contrastar o, en últim cas, retocar.

Al final del treball, tampoc no publico conclusions segures sobre les restes del conjunt excavat, puix la part que ha quedat al descobert fa sospitar que encara en queda tapada una altra part important.

Em limito a donar compte dels treballs que vam realitzar tant durant la restauració de l'església de Santa Maria, com durant les excavacions. Crec que les dades i les fotografies que publico poden ser útils als continuadors de les excavacions o als futurs historiadors del jaciment.

* Als que foren grans amics meus, Miquel Oliva i Joan Sanz, prematurament desapareguts, el meu record més sentit.

Als doctors i amics, senyors Joan Ainaud, Joan Badia, Josep Calzada, Pere de Palol, Joan de Ribot, Francesc Riuró i Narcís Soler; als que foren rectors de Bell-lloc durant els treballs ací descrits, Pere Vila, Josep Safont, Josep M.ª Cervera, Agustí Vila i Pere Hugas, i als meus habituals col.laboradors Josep Escortell, germans Nèstor i Joan Sanchiz, Joan Reyner i Pere Echevarria, el meu sincer agraïment per la seva valuosa col.laboració.

** Les fotografies i els dibuixos d'aquest treball —quan no es diu el contrari— són fets per Lluís Esteva.

(1) JOAN BADIA i HOMS, *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, 1977, vol. 1, p. 375; 2ª edició, 1985, p. 520. Des d'ara, BADIA, 1977 i 1985, respectivament.

RESTAURACIÓ DE L'ESGLÉSIA

Feia temps que, amb els meus amics del Museu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, havíem trobat ceràmica romana a l'hort de la rectoria de Bell-lloc, als voltants de l'església i a la dreuera d'anar a Romanyà. També havíem observat els amuntegaments de les terres exteriors del costat nord de l'església, de la que n'eren separats per una paret de contenció que deixava un petit pas per on s'escorria l'aigua de pluja i servia per a evitar humitats a l'església; amuntegaments que ens proposàvem excavar així que es presentés l'ocasió favorable.

La presència de ceràmica romana no era res extraordinari. En aquella rodalia tenim localitzats almenys tants jaciments d'aquesta classe com masies hi havia fins fa pocs anys. Per això, amb els que foren grans amics meus —Miquel Oliva i Joan Sanz, delegat provincial d'excavacions arqueològiques i aparellador del patrimoni artístic, respectivament— havíem planejat realitzar alguna activitat a la zona que m'estava encomanada com a delegat local del mateix servei d'excavacions a Sant Feliu.

PRIMERA CAMPANYA DE RESTAURACIÓ (1959-1960)

El 5 de gener del 1959, amb Miquel Oliva visitem les esglésies de Santa Cristina d'Aro i de Bell-lloc a fi d'estudiar la possibilitat d'efectuar-hi

Fig. 1. El fotògraf Martí, de Girona, obtingué aquesta imatge (reproducció parcial) que reflexa la pobra impressió que el conjunt de l'església donava al visitant. A la dreta, el confessional i a l'esquerra un dels dos altars laterals que llavors hi havia. Fotografia adquirida el 1947.

Fig. 2. 1960. La neteja de l'absis en un moment avançat; al fons, encara l'altar i l'envà tapen l'arcosoli i la finestra centrals. L'arc triomfal és ja visible en la seva totalitat: no té impostes i és de mig punt amb dovelles i muntants bastant ben treballats. També es veu la inquietant esquerda de l'absis. Fotografia de Francesc Riuró.

treballs d'excavació i de restauració. Sospesades les condicions que oferien una i altra, escollim Bell-lloc («Àncora» 8-I-1959).

Agost del 1959. A proposta de Miquel Oliva, la comissió de cultura de la Diputació de Girona concedeix un crèdit per a fer les prospeccions planejades. El senyor bisbe, doctor Josep Cartañà, i el rector de Bell-lloc, mossèn Pere Vila, donen el seu consentiment («Àncora» 20-VIII-1959).

Maig del 1960. Comencem les prospeccions i l'estudi de l'església (figs. 1 i 16). Són repicades les parets de l'absis fins a l'altar i el parament que-

da al descobert⁽²⁾. Pel costat de l'evangeli, sota del morter, trobem fragments de pintures policromades, no geomètriques. Parem els treballs en aquell indret, i seguim en els altres. Oliva i jo mateix vigilem les obres; poc després se'ns hi ajunten Joan Sanz i Francesc Riuró («Àncora» 26-V-1960).

Juny del 1960. Visita dels doctors Lluís Pericot i Joan Ainaud. Hi som Oliva, Sanz, Riuró i jo. Examinades les restes de les pintures, es considera que no tenen valor artístic i, com que els fragments conservats són petits, acordem seguir la neteja de l'absis.

3-IX-1960. Hem eliminat l'envà i l'altar modern —quasi tot de guix— que tapaven la part posterior del presbiteri. Han quedat al descobert una fornícula central a la part baixa i, damunt d'ella, una finestra d'un sol vessant, ambdues de punt rodó. Però així com les dues fornícules o capelles laterals ja conegudes són d'estil romànic, la central i la finestra suara descobertes són d'estil pre-romànic, com bona part de l'església (fig. 3).

Eliminem el cor que havia estat construït el 1822⁽³⁾. Deixem a l'exterior les dues finestres de la paret de ponent, però a l'interior tapem la que hi ha a major altura, probablement oberta quan fou construït el cor de fusta. També a l'interior del temple eliminem les dues arcades o petits altars que hi havia a la paret de tramuntana; ho hem fet perquè eren arcades postisses, alçades en temps probablement contemporanis (figs. 4 a 6). Així l'església —neta i amb el parament rejuntat de nou amb discreció— queda en tota la seva rústica bellesa (fig. 17).

En alguns trams de la volta es veu l'empremta de l'encanyissat (de canyes posades longitudinalment) que, amb les cintres, serví per a aguantar la volta fins que assolí la seva consolidació.

És la primera església de les terres gironines que queda amb el parament vist, tot i que no és de filades de pedra escairada («Àncora» 8-IX-1960).

Octubre del 1960. Final d'aquesta petita campanya. El senyor bisbe visita l'església i en queda molt content («Àncora» 20-X-1960); OLIVA, «Revista de Gerona», quart trimestre 1960).

(2) «En dit any 1780 se ha renovat lo retaule major y també donat cobradura al retaule del St. Christo, y dos marcs que se han fet per dits altars, y se ha pintat la volta del presbiteri que tot junt ha costat 20 lliures bars.» (*Consuelta* de Bell-lloc, p. 136).

(3) «En lo any 1822 se ha fet el cor ab volta que era de fusta y molt dolent y se ha fet un confessional nou que és sota el cor» (*Consueta* de Bell-lloc, p. 137).

Fig. 3. 1960. Aspecte parcial del presbiteri ja restaurat. A l'esquerra, un dels arcosolis de mig punt oberts en època romànica dins la fàbrica pre-romànica. A la dreta, l'arc i la finestra centrals que fins aleshores no es veien, car eren darrera l'altar. La diferència entre l'aparellat de l'arc romànic (carreus ben tallats de tamany mitjà) i la resta pre-romànica (pedres petites sense treballar, però escollides i arrenclerades) és evident. A primer terme, el peu d'altar i l'ara; ambdós tenen el rebaix característic per a contenir relíquies: el primer és de cara al fons de l'absis i el segon a la part superior. El peu fou trobat en rebaixar el sòl de l'església; Oliva el creia més antic que l'ara.

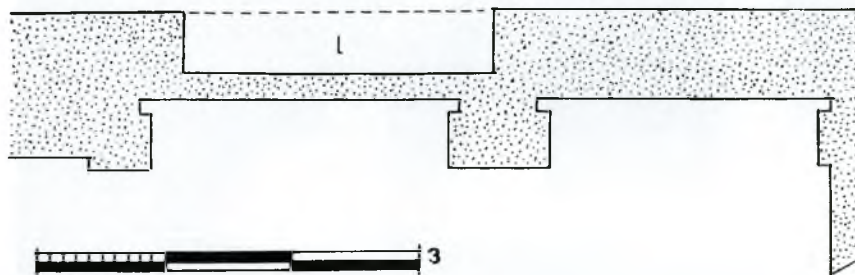

Fig. 4. Paret nord de l'església de Santa Maria; planta parcial amb les dues arcades —o petits altars— que foren suprimides el 1960, i la porta (L) que es veu des de l'exterior. Les arcades eren desiguals (la propera a l'absis amidava 234 cm. d'amplària; l'altra 255) i cap d'elles no coincidí amb la porta suau esmentada. Per això, i per reforçar l'estructura del conjunt, foren aparedades. Dibuix tret d'un borrador fet per F.P. Verrié i L. Esteva.

Fig. 5. Les dues arcades postisses que s'esmenten a la figura anterior. Al fons, l'arc triomfal de ponent, segons Joan Badia, i la finestra encara no restaurada.

Fig. 6. A l'arcada de ponent s'hi veu la pica baptismal i una pintura que representa el baptisme de Jesús: servia de baptisteri; la de llevant era el marc d'un petit altar. Quan aquestes arcades foren construïdes, el parament de la paret quedà trencat.

SEGONA CAMPANYA DE RESTAURACIÓ (1962)

Febrer del 1962. Es reprenen les obres que corren a càrrec del Servei de Conservació de Monuments de la Diputació de Girona; també contem amb una modesta col.laboració de l'ajuntament de Santa Cristina d'Aro.

Fem arrencar el mosaic hidràulic del presbiteri i els rajols de la nau (fig. 16). Sota el paviment de la darrera trobem l'antiga ara de l'altar⁽⁴⁾ i uns fragments d'*opus testaceum* que Oliva considera romans. Es rebaixa el nivell interior del sòl fins a deixar-lo igual al que tenia originàriament⁽⁵⁾; per això un dels fragments d'*opus testaceum* que hi ha *in situ* queda ara visible, a nivell de l'enrajolat⁽⁶⁾. L'ompliment s'havia efectuat, en data incerta, per reforçar la fàbrica del temple, que presenta esquerdes importants. Es fan unes petites cales d'exploració, car disposem només d'una subvenció minsa, i aproximadament sota l'arc triomfal es troba un mur sens dubte d'època romana a jutjar pel seu aparellat⁽⁷⁾; també petits fragments de ceràmica romana.

Com que la paret de ponent és la més feble, fem reforçar la seva estructura exterior, construint fonaments de portland a la seva base (figs. 8 i 43).

En aquest lloc es recollí bona part de la ceràmica que Joaquim Tremoleda i Pere Castanyer, a instàncies meves, van publicar l'any passat⁽⁸⁾.

(4) *Apareció la antiga ara del altar y el pedestal con la típica cavidad para la lipsanoteca*, (MIQUEL OLIVA, *Los templos antiguos en los aldeaños guixolenses*, «Àncora», F.M. 1968. Oliva digué que el peu d'altar probablement era una peça romana aprofitada. Potser recordava aquest text de JOSEP GUDIOL i CUNILL: «Per la construcció d'altars moltes vegades s'aprofità algun marbre antic, pedestal o cipus funerari, sobre el que es feia reposar la pedra horitzontal que feia les vegades d'ara», *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*, 2ª edició, p. 156).

(5) En el passadís del centre hi ha una làpida sepulcral que amida 1,90 per 0,73 m. Diu: «D.O.M./ SEPULTURA DEL R/ PERA ESTEBA BELL/ SOLA DE AYGUABIBA/ RECTÓ DE BITLLOCH/ MORI I AGOST DE 1822».

(6) Situació del fragment d'*opus testaceum*: De la paret de ponent a l'*opus testaceum* = 3,75 m; de la de tramuntana = 2 m. És un fragment de 80 per 42 cm, mides màximes. Si algun dia es fa una reforma a l'enrajolat, caldria respectar l'esmentat fragment.

(7) MIQUEL OLIVA PRAT, *Notícies sobre iglésies prerromàniques gerundenses*, «Revista de Gerona», núm. 20, 1962, ps. 77 i 78; des d'ara, OLIVA, 1962.

(8) JOAQUIM TREMOLEDA i PERE CASTANYER, *Estudi de la ceràmica recollida a Bell-lloc d'Aro*, «Estudis del Baix Empordà», 1988, núm. 7, ps. 19-27. Segons aquest estudi, «el moment més ben documentat correspon als segles II-III d.C., corroborant d'alguna manera la hipòtesi de l'existència d'una vil.la romana d'aquesta època.— També podem dir que, per la ceràmica antiga, es tracta d'un lloc freqüentat anteriorment; i que aquest nucli tingué una pervivència posterior fins al nostres temps.»

Fig. 7. Abans de les excavacions, aquest era l'aspecte que ofería l'església del costat de tramuntana. Terres de cultiu aguantades per una paret tapaven la part baixa de l'església.

Fig. 8. Aspecte de la paret exterior encarada a ponent, amb l'aparellat vist. Dues perilles esquerdes justifiquen la presència dels dos contraforts oposats; a la part inferior esquerra, el desguàs per a evitar humitats a l'interior del temple. De les dues finestres, la superior ha estat inutilitzada; des de dintre, només es veu la inferior. Segons Joan Badia, la cantonada sud-oest (la de la dreta mirant la fotografia) «és l'únic vestigi antic que podem veure avui en aquest frontis».

La resta procedeix de l'interior de l'església i de l'hort de la rectoria; en aquest darrer lloc, anys enrera, vaig recollir una moneda que també ha estat publicada. Descripció:

«Petit bronze commemoratiu del període post-constantinià. Pertany a les encunyacions datables entre els anys 330 i 346 d.C. (fig. 9).

«Anv.: CONSTANTI-NOPOLIS-. Bust femení al·legòric de Constantinoble, cascat, a l'esquerra.

«Rev.: R-P (?) a l'exerg. Victòria dempeus recolzada en un escut. La lectura de les lletres esmentades és dubtosa, per culpa de la baixa conservació. Cohen, 21, variant...» Es guarda al Museu Municipal de Sant Feliu⁽⁹⁾.

S'enllosa el presbiteri amb pedres que Miquel Oliva fa portar de Girona.

29-III-1962. El senyor bisbe, que ve acompanyat de mossèn Benjamí Bonet, inspecciona les obres. Hi som presents Oliva, Vila i jo. El senyor bisbe indica els detalls que falten per donar per acabada la restauració de l'església: canviar la porta d'accés⁽¹⁰⁾ (figs. 11 a 13), la pica baptismal i el porxo d'entrada⁽¹¹⁾ per altres que estiguessin més en consonància amb l'estil de l'església («Àncora» data esmentada).

Entre el 3 d'abril i el 5 de juny esdevé un fet lamentable. A mà dreta de la porta d'entrada, a l'interior de l'església, i a un nivell sensiblement

Fig. 9. Petit bronze post-constantinià (330-346 d.C.). Diàmetre màxim 15 mm.

(9) LLUÍS ESTEVA i JOAN VILARET, *Monedes anteriors al segle V d.C. trobades a Sant Feliu de Guíxols i a les seves rodalies*, «Estudis del Baix Empordà», 1987, p. 113.

(10) 1949. *Puerta cancela con cristales... 1000 Ptas., Obra de cuentas. Bell-lloch de Aro (1941)*. Des d'ara, *Obra de cuentas*.

(11) *Id.* 1951. *Reconstruir el cubierto o pórtico... 1.795,70 Ptas.*

Fig. 10. Durant la restauració de l'església fou recollida aquesta imposta. Miquel Oliva en publicà una de semblant procedent de Santa Maria de Roses i la considerà d'estil pre-romànic («Revista de Girona», 1973, núm. 63). Anys després —ignoro quan— fou clavada a la paret del fons de l'arcosoli que mira a migdia.

Fig. 11. Abril del 1962. Aspecte parcial de la paret sud amb la porta i la pica beneitera modernes.

Fig. 12. La mateixa obertura des de l'exterior. El porxo, amb bigues de pòrtland, havia estat fet el 1951; a la dreta de la fotografia, recolzada a la paret, hi ha la porta ja treta. L'obertura original probablement era en aquest mateix lloc, més petita i de punt rodó; per tant, la paret propera no pot ser l'autèntica.

Fig. 13. A la fotografia anterior el marc de la porta es veu tal com era abans de la seva restauració. En aquesta, les parets ja són restaurades i col·locats els muntants de la porta. Només falta posar la llinda i canviar el porxo.

Fig. 14. Conjunt de l'església i la rectoria. En el llibre *Obra de cuentas* consta: 1946. *Factura letra de la campana con sus accesorios*, 2.815. Per tant, sembla que aquesta fotografia de Pere Rigau fou obtinguda entre 1946 i 1959. Les parets —amb l'espadanya i el porxo compresos— eren arrebossades i emblanquinades; el porxo, amb bigues de pòrtland.

inferior, es van trobar les restes d'un mur que no seguia exactament la mateixa direcció de la paret. Oliva opinava «que podia ser romà». Al final d'aquest mur, a l'angle sud-oest, hi havia un cercle de pedres que va ser trobat quan rebaixaven el paviment modern, cercle que potser constituïa les restes d'unes fonts baptismals d'època anterior. Pensàvem estudiar una cosa i l'altra, però quan la setmana vinent vam tornar a l'església els paletes havien posat al seu damunt un carregament de sacs de material. Una setmana després, quan hi tornàvem disposats a fer-ho, ja tot havia estat malmès. Malgrat això, Oliva va deixar constància d'ambdues restes dubtoses i les indicà a la planta corresponent⁽¹²⁾.

Després d'acomplir les indicacions del senyor bisbe, donem per acabades les obres. Queda per a una altra oportunitat fer l'excavació de

(12) OLIVA, 1962, a la nota 25 diu: *Al terminar la última campaña de restauración que se ha realizado en Bell-lloc, aparecían restos de un muro que no seguía la dirección del edificio actual y se hallaba debajo del mismo a la derecha de la puerta de entrada. Restos de muro que podía ser romano como lo es un trozo de pavimento de «opus testaceum» aparecido in*

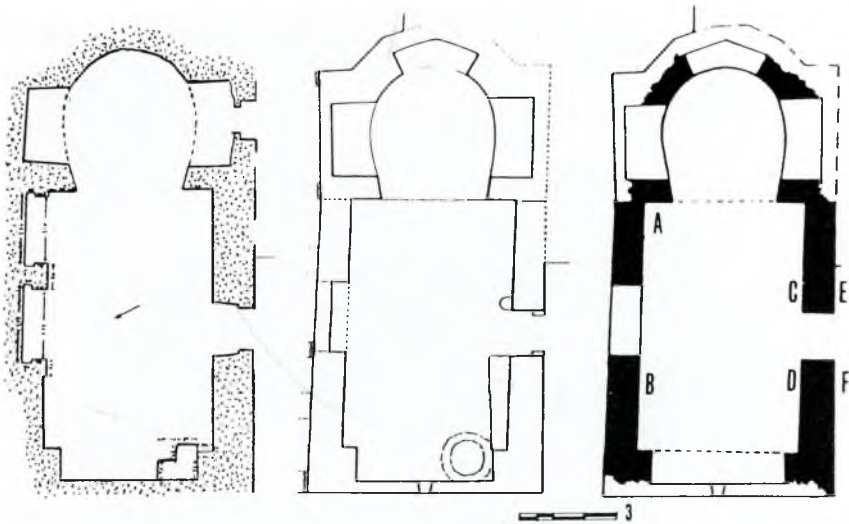

Fig. 15. Planes de l'església de Santa Maria de Bell-lloc.

1. Planta-croquis feta abans del 1959 per F.-P. Verrié i Ll. Esteva. L'original conté la majoria de les mides, però m'he limitat a resseguir el perfil interior. Han quedat suprimides les dues arcades de la pared nord i els graons de l'escala que puja al cor. Les primeres són, evidentment, les més interessants; per això en altre lloc les presento a major tamany.

2. Planta publicada el 1962 per Miquel Oliva, sense escala ni orientació; en ella deixa constància de la paret romana del subsòl i de les restes d'unes fonts baptismals, dades que no podérem confirmar. La planta té dues curiositats: a) Assenyalà l'obertura que comunica la nau amb les restes ara descobertes, però indica oberta la part immediata a l'església, i aparedada la part nord, essent així que, en realitat, és al revés. b) La pica beneitera és a llevant de la porta d'entrada i en una fotografia d'aquest treball es veu a ponent.

3. Planta publicada per Joan Badia el 1977. Féu servir la d'Oliva; el seu principal interès rau a diferenciar, en traç negre, «les parts constructives que es conserven de l'obra original del període romànic I» (s. X del seu esquema). Inclou l'escala, però no l'orientació. Crec correcte el dibuix de Badia; no obstant, recordo que entre A i B i fins a l'arrencament de la volta, el parament fou trencat quan hom obrí les dues arcades ara suprimides; també ho fou entre C i D i entre E i F en eixamplar i ara canviar la porta.

situ hacia el centro de la iglesia. Al final de la misma, en el ángulo inferior S.O. había un círculo de piedras que se hallaron al rebajar el pavimento moderno que se referían seguramente a unas fuentes bautismales muy antiguas por su aspecto, las cuales no se pudieron estudiar bien ni fijar en el plano de planta por contener encima, cuando las obras, el depósito de sacos de cemento. Advertido y de conformidad el Sr. Ecónomo del interés i salvaguarda de aquellos restos para proceder a su exploración y estudio de los mismos, procedió adrede en nuestra ausencia a la supresión de aquellos causando el lamentable resultado de no haber podido ser aclarados. Quizá una exploración más profunda pueda suministrar algún dato aprovechable sobre ellos.

Fig. 16. Presbiteri de Santa Maria de Bell-lloc abans de la restauració. L'altar i un envà tapaven el final del presbiteri. El primer era de guix, i el sòl, cobert de mosaic hidràulic. Tot el conjunt era arrebossat.

Fig. 17 El mateix presbiteri un cop restaurat (1961). L'aparell pre-romànic (s. X) es veu en tota la seva bellesa i simplicitat. En el centre, l'arc i la finestra que abans no es veien; els arcs laterals foren oberts en data posterior (probablement en el s. XII).

l'amuntegament de restes, cobertes de terra, que hi ha fora l'església, cara a tramuntana.

Setembre del 1968. En aquesta data el que llavors era rector —mossèn Josep Safont— fa posar una peana a l'arcuació nord de l'absis. En rompre la paret es troba un fragment de ceràmica de reflexes metàl·lics; això vol dir que la paret havia estat alterada després del segle XVI.

EXCAVACIONS

Amb maquinària moderna, el senyor rector de Bell-lloc, mossèn Josep M.ª Cervera, fa treure terra del camp que hi ha a tramuntana de la casa parroquial amb la intenció de deixar una placeta perquè hom pugui aparcar-hi vehicles. Inesperadament —pels profans— les màquines topen amb unes restes que ofereixen resistència. Amb encert, les obres són parades.

Quan amb els companys del Museu de Sant Feliu coneixem el fet, no tenim cap dubte: és arribat el moment de fer l'excavació que teníem projectada amb els amics Oliva i Sanz (morts ambdós lamentablement en sengles accidents de carretera) des de feia temps, però que no poguérem realitzar perquè aleshores les subvencions eren migrades i escasses⁽¹³⁾.

26-V-1979. Amb Josep Escortell i els germans Sanchiz (Nèstor i Joan) visitem les restes.

PRIMERA CAMPANYA D'EXCAVACIÓ (1982)

El 20 de juliol del 1981 dirigeixo una instància al Director General del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya; en ella faig constar que sol·licito «permís per a excavar la zona ratllada en el croquis ací adjunt, zona que és immediata a l'església pre-romànica de Bell-lloc, ajun-

(13) Com que, amb motiu de les obres esmentades, es parlà d'haver estat descobert un jaciment desconegut, crec convenient recollir les opinions que hom havia escrit anteriorment a la descoberta: Al temple de Bell-lloc falta *la exploración exterior del mismo y de una zona inmediata al norte, más elevada que es donde pueden haber restos de época antigua* (OLIVA, 1962); *En una zona sumergida por tierras al norte de la iglesia es donde aparecerán, sin duda, edificaciones más antiguas cuyos restos afloran en el talud escarpado que los oculta* (OLIVA, «Àncora», Festa Major, 1968); «una excavació completa a la paret nord, a l'exterior de l'església, possiblement donaria resultats molt positius» (ESTEVA, «Los Sitios» 23-VII-1972); «Els treballs d'excavació de Bell-lloc s'haurien d'estendre també a la banda septentrional de l'església, lloc on les terres que han baixat de la muntanya han colgat restes constructives que encara s'endevinen» (BADIA, 1985, p. 377).

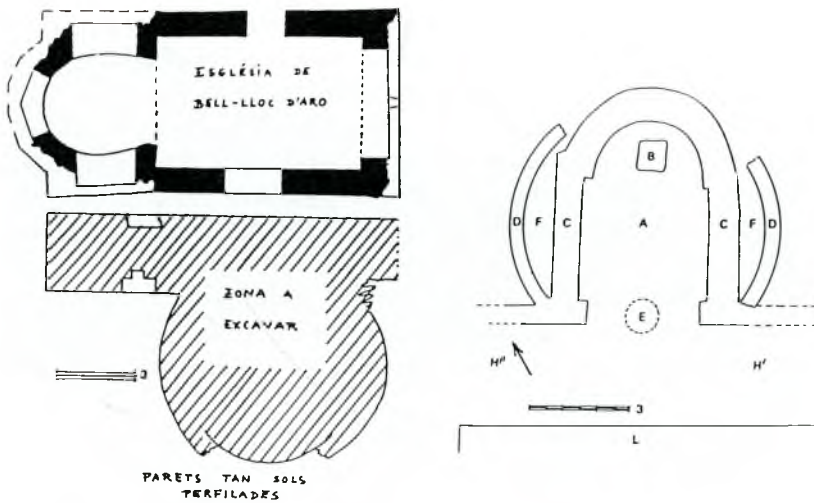

Fig. 18. 1. Dibuix-croquis que acompanyava la instància del 20-VII-1981. Consta de la planta de Joan Badia i d'un croquis de la zona a excavar.

2. Planta de la part excavada el 1982. Lletra A, nau de l'esglesiola romànica descoberta; B, peu d'altar; C, parets de l'esglesiola romànica; D, parets del temple antic; E, basament de columna, probablement de l'edificació més antiga; F, espai entre les parets d'ambdues edificacions; H' i H'', zones per excavar durant la propera campanya; L, paret nord de l'actual església de Santa Maria de Bell-lloc.

Fig. 19. Començament de l'excavació (1982) per l'extrem de tramuntana. Fotografia de Nèstor Sanchiz.

tament de Santa Cristina d'Aro» (fig. 18). Continuo: «El jaciment pot ser dels segles III-V d.C., però igualment podria correspondre a l'Alta Edad Mitja, cosa que espero escatir amb l'excavació corresponent. Avui això no es pot pas precisar, puix tan sols queda perfilada una paret que tendeix a tancar-se, al costat de la qual hi hem recollit ceràmica dels segles esmentats.— Els treballs a realitzar consisteixen en treure la runa de la part alta i excavar metòdicament la part inferior, ratllada, que s'indica en el croquis.»

Més endavant, comento: «També espero que els materials que puguin trobar-se podran quedar al Museu Municipal d'aquesta ciutat, com havia concedit el Ministeri de Cultura de Madrid, segons còpia que també adjunto»⁽¹⁴⁾.

Acompanyo a la instància l'autorització corresponent que signa el senyor rector, mossèn Josep M.ª Cervera, a qui quedo molt agraït.

El 17-VIII-1981 és extès el permís d'excavació a nom meu i del meu amic Narcís Soler i Masferrer⁽¹⁵⁾. En el permís, però, consta: «Els materials obtinguts en l'excavació s'hauran de lliurar al Servei de Museus de la Direcció General del Patrimoni Cultural», sense referir-se per res a la sol·licitud de deixar els materials al Museu Municipal de Sant Feliu. En aquest punt, tots els meus esforços són debades. En canvi, alguns museus semblants, de les mateixes terres gironines, tenen aquest permís⁽¹⁶⁾, ignoro per quina raó. Confio que algun dia tots els materials trobats a Sant Feliu i als seus voltants ingressaran al Museu Municipal gixonenc. Seria una disposició lògica i justa, majorment en els temps que la Generalitat esmenta continuament les comarques catalanes.

(14) Com a director del Museu Municipal de Sant Feliu, el subdirector general d'arqueologia del Ministeri de Cultura, de Madrid, amb data 27-III-1980, em contestà: «*Vistos los escritos del Sr. Alcalde Presidente del Ayuntamiento de San Feliu de Guixols y del Sr. Director del Museo Municipal de la Ciudad, en relación con el depósito de los materiales procedentes de los yacimientos de la Comarca.— Esta Dirección General, teniendo en cuenta las razones expuestas ha resuelto autorizar el depósito en el mencionado Museo de las piezas que sean halladas en las excavaciones realizadas en la zona.*»

(15) Plau-me deixar constància del meu agraïment al dilecte amic Narcís Soler i Masferrer per les atencions que en tot moment m'ha tingut, en especial quan, en el curs de les seves visites al jaciment, intercanviàvem opinions. Deixo constància, però, que fins aleshores els permisos de Madrid venien exclusivament a nom meu cosa que no ha considerat correcte la Generalitat de Catalunya.

(16) En una confusió haguda entre el Servei d'Arqueologia (1984) i la Direcció General del Patrimoni Artístic de la Generalitat de Catalunya (1987) se'm demana que entregui al Museu Comarcal de Banyoles el material trobat en una excavació que no he fet.

Fig. 20. L'excavació en una fase més avançada.

Fig. 21. Per poder treure millor la runa, passats els primers dies vam seguir l'excavació al costat de l'església de Santa Maria. A l'esquerra, la porta de la qual ja he parlat anteriorment segueix sense veure's en la seva totalitat, puix és tapada per la paret del desguàs; al seu costat, un contrafort.

Fig. 22. El reompliment era només de runa, sense teules. A primer terme, els dos muntans que són els peus de l'església romànica excavada.

Com que la Diputació de Girona no concedeix la subvenció corresponent fins a primers de desembre, sol·licitem —amb el senyor Narcís Soler— una pròrroga del permís per a l'any següent, pròrroga que se'n concedeix el 22 de març del 1982.

9-VI-1982. Comencem la neteja del jaciment per la part central (A)⁽¹⁷⁾. No passa res digne de ser ressenyat per ordre cronològic⁽¹⁸⁾. Resultats assolits:

Han quedat al descobert les restes d'una església romànica d'una nau i absis semicircular (fig. 18-2); amida 6 m de llargada per 3,9 d'amplària

(17) El 9 de juny comencem els treballs, però no els reprenem fins el 16. Des de llavors seguim ininterrompidament fins el primer de juliol. Els treballadors fan festa els dissabtes; llavors amb el grup del Museu Municipal de Sant Feliu fem les coses més delicades: netejar les vores de les parets, de la columna, del peu d'altar, i comencem a fer els dibuixos corresponents. A finals d'agost el mateix grup recobreix amb una capa de morter de pòrtland les parets exhumades.

(18) El senyor rector interí —que ho és efectiu de Castell d'Aro, mossèn Agustí Vila— vol contribuir als treballs i, amb energia car la tasca és dura, arrenca els dos ametllers —es veuen a la fig. 7— que enfonsaven llurs arrels en el jaciment.

Fig. 23. El conjunt poc abans de finalitzar la primera campanya (1982).

i, al centre del presbiteri, hi ha un peu d'altar robust (B), amb la típica cavitat per a les relíquies⁽¹⁹⁾; el peu no reposa en el paviment, sinó que és clavat dintre de la roca natural (figs. 34 i 35). Les parets, d'uns 80-90 cm de gruix, són fetes amb pedres irregulars sense escairar (C) i, pel que seria interior de l'església, tenen el rejuntat típic d'incisions fetes amb paleta sobre l'argamassa; rejuntat que sembla acabat de fer, car les seves arestes són vives (figs. 24 i 25). Com Joan Badia, crec que aquesta capella o esglésiola romànica és una construcció del segle XI⁽²⁰⁾.

L'església romànica descoberta té l'absis encarat a tramuntana i és perpendicular a la coneguda església pre-romànica de Santa Maria, que mira a llevant.

El conjunt era ple de runa, sense gens de terra si exceptuem la capa superficial exterior (fig. 22); per això quan les pedres i el morter eren separades de les restes, semblava com si les parets romàniques acabessin de ser fetes, com he dit.

Les parets circulars exteriors —espais D—, que havien estat el motiu de l'excavació, també són de pedres irregulars lligades amb morter de calç, i tenen un gruix d'uns 40-50 cm. No hi ha dubte: pertanyen a una edificació més antiga.

(19) «El dipòsit de les relíquies estava obert en la part anterior del suport de l'ara o en la mateixa ara, anant tapada aquesta cavitat amb una làpida molt ben ajustada». JOSEP GUDIOL i CUNILL, *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*, 2ª edició, p. 156.

(20) BADIA, 1985, p. 521.

Fig. 24. Interior de la capella o esglésiola romànica excavada, paret de ponent. L'argamassa té —ben vives— les incisions fetes amb la paleta per donar una certa regularitat a les pedres irregulars usades.

Fig. 25. Conjunt de la mateixa paret on es veu el paviment i es distingeix un xic la banqueta interior de la qual es parla en el text.

Fig. 26. El presbiteri ja net. A primer terme es veu el paviment —d'uns 2 cm de gruix— que cobria tota la part romànica. Un petit cixamplament (part d'un minso arc triomfal?) marca la separació entre l'absis i la nau. A ras del paviment s'observa una filada de pedres i a uns 60 cm més amunt, la paret presenta un lleu sortint, potser la resta d'una segona banqueta que és a nivell de la part quadrangular del peu d'altar.

Fig. 27. El peu d'altar era de planta quadrada. Crec que originàriament tenia forma més o menys prismàtica i que ara només se'n conserva una part. Tot ell era cobert d'arrebossat, del qual encara en resten importants fragments. Vegeu-ne més detalls a les figs. 34, 35 i 36.

Fig. 28. Aspecte del conjunt a les acaballes de la primera campanya (1982). A la dreta, el mur circular o restes més antigues; a primer terme, les de l'església romànica excavada. La banqueta d'ambdues parets és ben visible i quasi són a igual nivell. A la part superior, dos contraforts. A l'esquerra superior, la porta que unia l'església actual amb les restes ara excavades; a la seva part superior esquerra, el forat que permet observar detalls de l'obertura. A l'interior, les restes de la paret d'aguant que ha quedat suprimida perquè no tenia ja cap utilitat; per això la porta aparedada ara es veu en la seva totalitat.

La construcció circular fou trencada quan hom construí l'església romànica suara descoberta (figs. 18, 28 i 29). El poc gruix de les parets circulars indica que l'edifici no era cobert amb cúpula, sinó mitjançant un embigat.

Entre l'església antiga (D) i la romànica (C) queda l'espai lliure (F), amb terra i pedres.

Altrament, als peus de la romànica —que són al costat dels de la circular— hi ha el basament d'una robusta columna, també circular (E), igualment feta amb pedres irregulars i morter de calç, que pertany al conjunt antic; potser on reposaven les bigues de la coberta. Les restes romàniques i les circulars són deslligades, com es veu en una de les fotografies (fig. 45).

Tenim, per tant, les restes d'una edificació antiga de la qual hem trobat unes parets circulars, altres rectes i el basament d'una robusta co-

Fig. 29. Un altre aspecte del mateix conjunt.

lumna. Penso, però, que hi ha altres dependències encara per descobrir. En conjunt, calculo que hem tret uns 95 m³ de runa i terra⁽²¹⁾.

SEGONA CAMPANYA D'EXCAVACIÓ (1984)

Desembre del 1982. Sol·licitem permís per a dur a terme la segona campanya, permís que ens és concedit el 4-III-1983. Però com que no hem aconseguit cap subvenció, a finals del 1983 demanem la renovació del permís, que ens és concedit el 6-III-1984; ara la Generalitat de Catalunya subvenciona l'excavació.

20-VI-1984. Comencem els treballs. Aquesta és la tasca feta:

Ha estat netejada de runa la part del jaciment que mira a llevant i ha quedat al descobert una dependència fins ara ignorada (H de la fig. 30; també 31, 44 i 45), a l'interior de la qual s'hi conserva un pilar robust

(21) Aquests dies, en un acte organitzat pel senyor ecònom, Josep Mª Cervera, i presidit pel senyor bisbe, doctor Jaume Camprodon, i per l'abat de Solius, Dom Edmon M. Garreta, foren descobertes dues plaques de ceràmica —una al porxo de l'església i l'altra a l'extrem de la rectoria, davant de la placeta immediata al jaciment arqueològic— amb el nom del que fou eminent pedagog Baldiri Reixac i Carbó (Bell-lloc d'Aro 1703— Ollers, Gironès 1781), «Àncora» 19-VIII-1982.

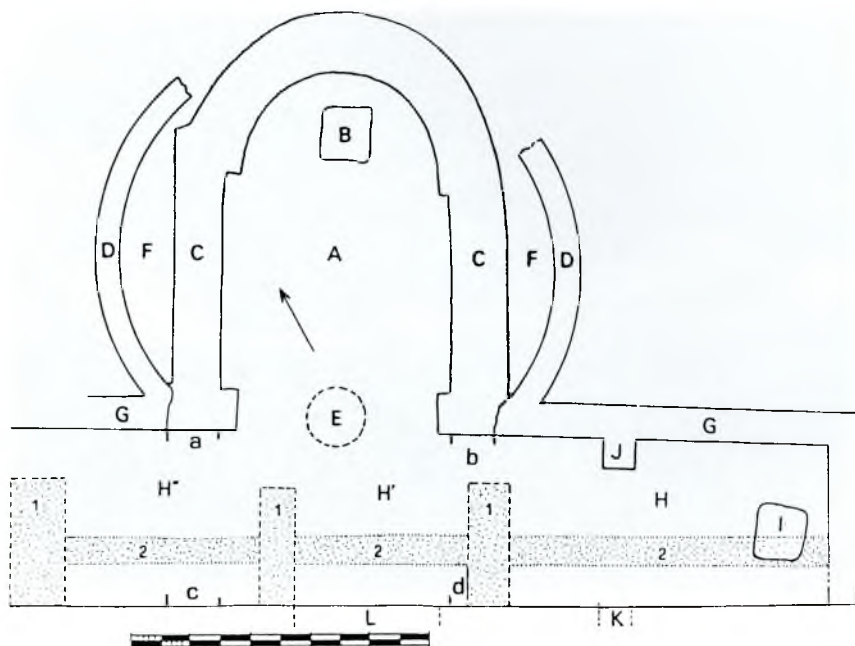

Fig. 30. Planta de l'excavació després del 1984. Ha quedat al descobert una dependència fins llavors ignorada (H), a l'interior de la qual hi ha un segon peu d'altar (I); les pilastres J i K (aquesta encastada a la paret de l'església actual) aguantaven un arc —probablement de ferradura— que tancava la dependència. Quan era oberta, la porta (L) unia el tram excavat i l'església actual. Els núms. 1 indiquen els tres contraforts de la paret nord, i els núms. 2, la paret alçada el 1931 per a aguantar el terraplè, paret que ha estat eliminada. En els espais H' i H'' hi ha quatre arrencaments d'arcs (a,b,c i d) amb senyals d'encanyissat. El més ben conservat (a) comença a 1,30 m del nivell del sòl i en té 92 d'amplària màxima; són centrats en referència a la columna (E) i a l'entrada de l'esglésiola romànica (A). L'arrencament (a) era unit a (c), i (b) a (d) mitjançant arcs de mig punt perpendiculars a la coberta —també de punt rodó— de l'església romànica (A).

quadrangular (I), sens dubte un altre peu d'altar (fig. 36). També queden nets els espais H' i H'', en els quals es conserven quatre arrencaments d'arcs, (a, b, c i d), dels quals dono més notícies a l'epígraf de l'esmentada fig. 30.

A la paret nord de la nova dependència, dintre de l'espai H, hi ha, adossada, una pilastre de secció quadrada de 50 cm de costat (J), davant d'una altra (K), que és encastada a la paret de l'església actual i que també amida 50 cm. Però així com la primera es conserva fins a una alçària que no arriba a la imposta, la segona conserva, ben visibles, tant la im-

Fig. 31. Segona campanya d'excavació (1984). Espai H. Queda al descobert una estança de 3,3 per 2,70 m, delimitada per una obertura de la qual se'n conserven els dos brancals. El del nord (J) és escapçat; en queda un bon fragment però no arriba a la imposta (fotografia 1). El del sud (K) és encastat a l'actual fàbrica de l'església (fot. 2); se'n conserva el muntant i la imposta —de 20 cm de gruix— i part de l'arc, que probablement era de ferradura. Entre els dos brancals hi ha les restes del marxapeu corresponent (fot. 1). Les parets —i l'arc de ferradura també— eren cobertes d'arrebossat, del qual a les fotografies se'n veuen diversos fragments. La primera fotografia reproduïx parets ara exhumades; les de la segona eren visibles des d'antic. En aquesta darrera no es veu el marxapeu perquè hom l'havia romput en fer el desguàs.

posta com l'arrancament de l'arc, que probablement abans era arrebossat. Per tant, el cancell anava de pilastra a pilastra (J i K), tenia a cada una d'elles una imposta de 20 cm de gruix, d'una sola peça, entre cada brancal i l'arc que versemblantment tenia forma de ferradura. A l'exterior i a nivell baix de la paret orientada a llevant, l'estança o absis té un arc de rajols que hom havia romput parcialment en fer el desguàs ja esmentat (fig. 42).

A la paret de tramuntana, per l'exterior de l'actual església de Santa Maria, hi ha una arcada, o portal de mig punt, que sempre he vist aparellat (figs. 21, 28, 29, 32, 33 i 40): amida 2,37 m d'altura i 2,43 d'amplada. Aquesta obertura (L per l'exterior i M per l'interior) ve quasi davant de la columna (E), però descentrada; és entre l'església pre-romànica a migdia i les restes suara excavades a tramuntana.

Fig. 32. Fotografia antiga del portal que uneix l'església pre-romànica amb les actuals restes excavades. Aleshores no era possible retratar-lo tot, perquè la paret que aguantava les terres —es veu a primer terme— ho impedia. La remarcable amplària de l'arc fa que les dovelles no siguin massa pronunciades. L'obertura només era —i és— tapada del costat de l'església de Santa Maria.

Des d'antic, l'església tenia bona part de la paret nord tapada per les terres del camp limítrof. Això, evidentment, donava humitat a l'edifici. Per tal d'eliminar-la, el 1931 hom obrí una rasa entre l'església i les terres immediates, alçà una paret de sosteniment i construí un desguàs d'obra (figs. 8, 28, 30 i 32). En el curs d'aquesta campanya la paret esmentada (núms. 2 de la fig. 30) ha estat suprimida per innecessària; en canvi, queden el desguàs i els contraforts que continuen essent d'utilitat.

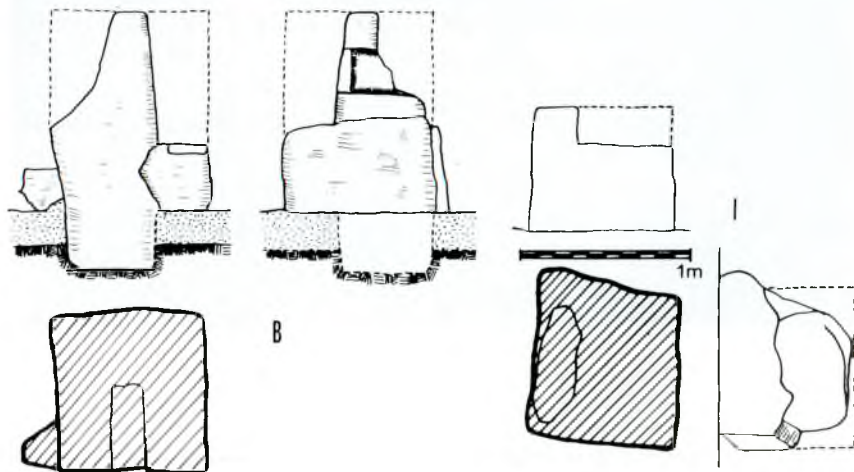
En el curs de les dues campanyes —1982 i 1984— hem posat al descobert les restes de les construccions esmentades. Ben poca cosa, car ens hem limitat a treure runa.

Feta l'excavació projectada i no comptant amb mitjans per a deixar el jaciment ben endreçat, la Diputació de Girona s'ha fet càrrec de les obres següents, algunes de les quals no eren programades: traslladar les runes i deixar la placeta endegada; completar l'arc de rajols (fig. 42); cobrir amb morter de pòrtland la part superior de les parets descobertes durant aquesta campanya; posar una vorera per evitar que els vehicles

Fig. 33. Detall parcial del mateix portal. El 1961 férem lliscar l'obra que tapa l'obertura. Les dovelles són parcialment treballades i rejuntades —com l'aparell veí— mitjançant argamassa a la qual marcaren, amb la paleta, les incisions que tendeixen a convertir les pedres irregulars en carreuada de tipus pre-romànic i romànic. És evident que l'arc i la paret són d'igual època.

Fig. 34. Planta i alçats dels dos peus d'altar (B, I). Probablement ambdós tenien forma prismàtica, que és indicada amb ratlles discontinües. El primer (B) té la peça bàsica clavada en el sòl (22 cm dins de terra i 15 dins del granit) tècnica igual a la usada per a clavar les lloses verticals en els sepulcres megalítics de la comarca; el segon (I) no va ser excavat. A l'alçat núm. 2 es veu la cavitat, rompuda, per a posar relíquies.

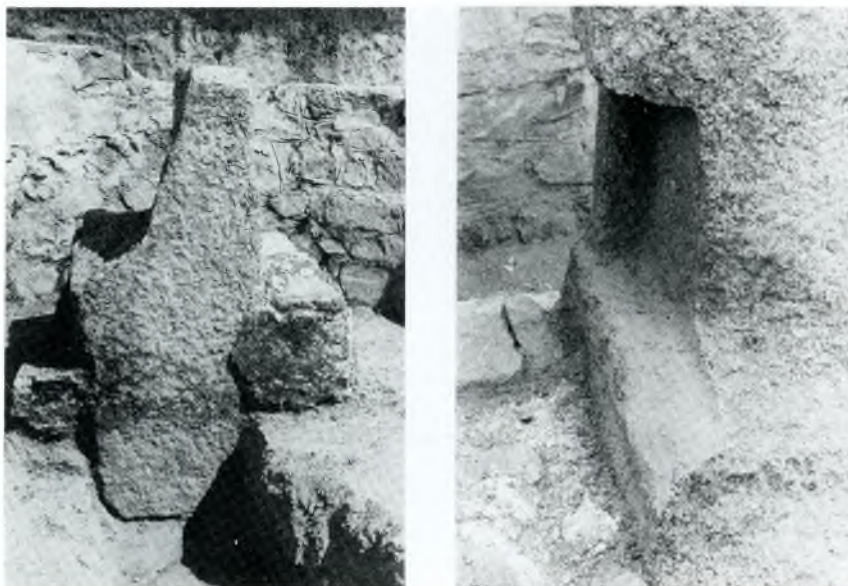

Fig. 35—1. En el curs de la tercera campanya d'excavació (1985) fou oberta la cala núm. 1 fins a deixar vist el peu d'altar, que és trencat en els seus 60 cm superiors. L'arrebossat al qual ja m'he referit, encara es conserva i aguanta, en posició horitzontal, un bipedal romà.
2. El mateix peu d'altar. Detall de la cavitat per a posar reliquies.

arribin al jaciment i, per últim (fig. 39), consolidar l'espadanya de l'església⁽²²⁾. Per contra, no s'acceptà la restauració de la coberta de l'església, cosa que demanà el senyor rector actual, mossèn Pere Hugas, a causa dels diversos degoters que l'església pateix (i segueix patint quan reducto aquestes ratlles, en perjudici de la seva bona conservació).

El 7 de desembre visiten el jaciment mossèn Prats(+), en nom del bisbat, i Narcís Soler que van acompanyats de l'aparellador de la Diputació, senyor Simon. Poc després —el dia 19— van comprovar el resultat de l'excavació-restauració els senyors següents que havien propiciat amb interès les obres empreses per la Diputació: Joan Saqués, Albert Juanolà, Joan de Ribot i l'esmentat senyor Simon; hi foren presents el senyor rector i l'autor d'aquestes ratlles.

(22) «1946. Factura letra de la campana y sus accesorios ... 2.815 Ptas». *Obra de cuentas*.

Fig. 36. Dos aspectes del segon peu d'altar descobert (I) en els quals es veu la base quadrangular de pedres irregulars unides amb morter, del qual sobresurt una pedra més voluminosa. Probablement el peu, amb el temps, perdé una part del seu volum que era de forma prismàtica; damunt seu, reposava l'ara.

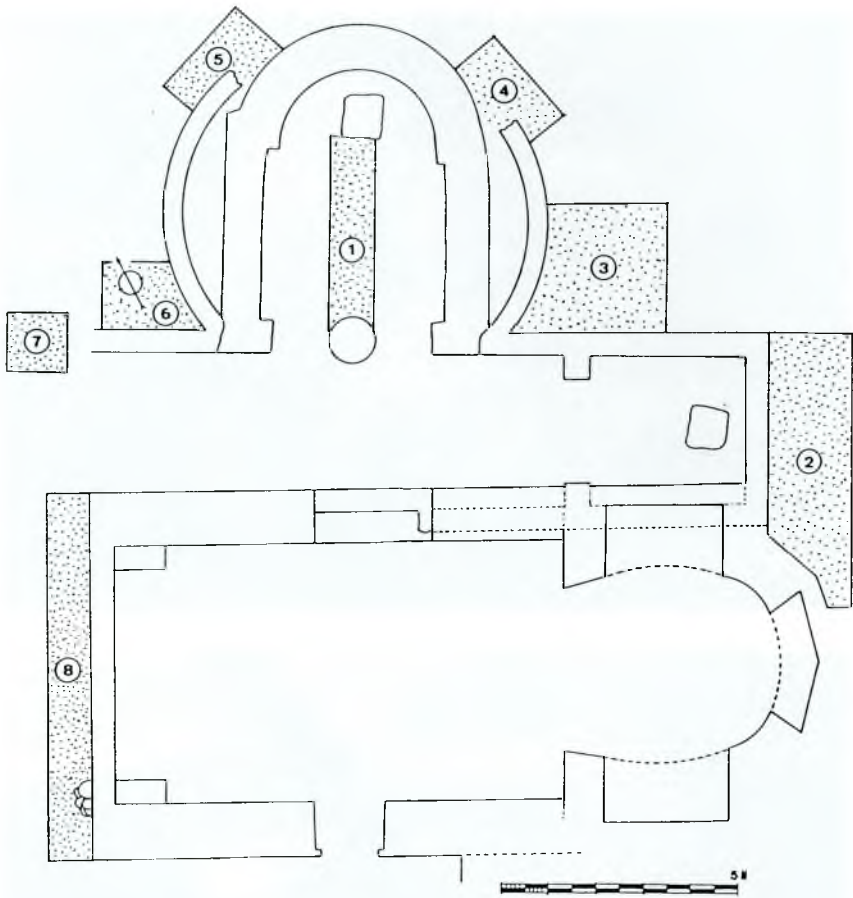

Fig. 37. Planta de les cales —1 a 8— fetes el 1985. A la darrera hem trobat uns fonaments que potser són part dels de l'absis de ponent, segons la hipòtesi de Joan Badia. Per primera vegada presento unides les dues plantes: la de l'església pre-romànica de Santa Maria i la de les restes suara excavades. En el dibuix ja hem prescindit dels tres contraforts, de la paret que aguantava les terres i del desguàs per on s'escorrien les aigües de pluja; així la planta queda més senzilla i més entenedora.

TERCERA CAMPANYA D'EXCAVACIÓ (1985)

El 30-XII-1984 demanem el permís; ens és concedit el 10-VI-85. Subvenció de la Generalitat de Catalunya.

Les excavacions comencen el dia 11 de setembre i acaben el 20. Resum de la tasca feta:

Durant la campanya hem fet 8 cales que indico a la planta ací adjunta amb puntejat i numeració correlativa del núm. 1 al 8 (fig. 37).

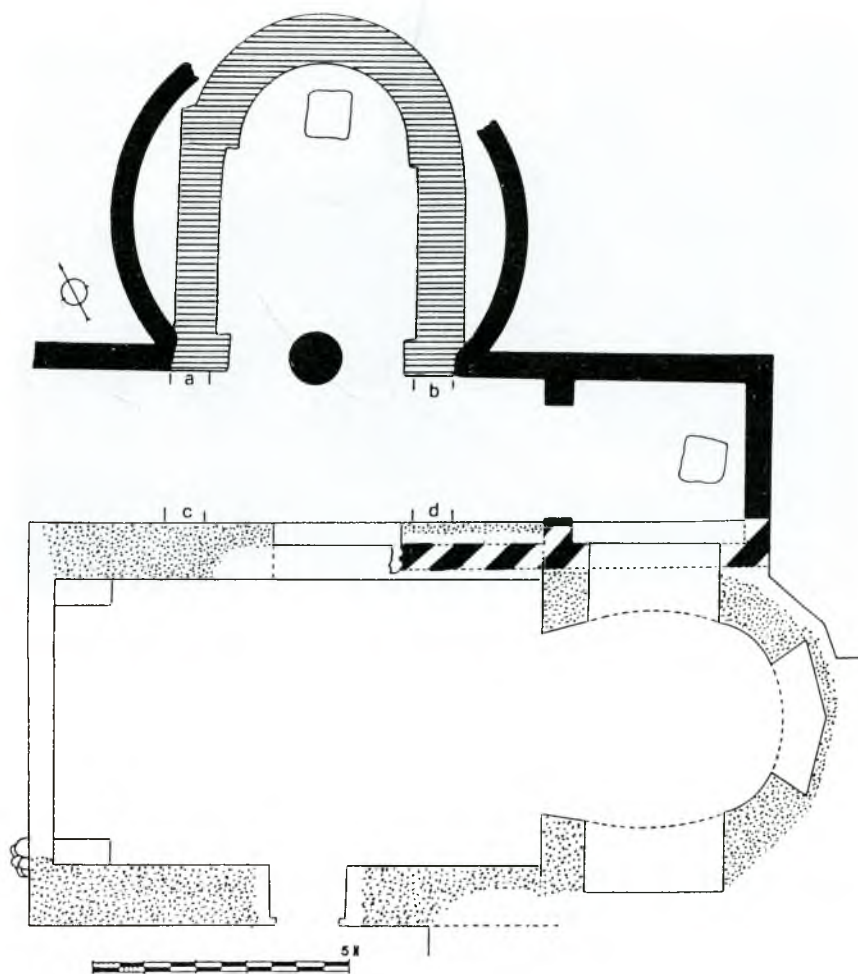

Fig. 38. Planta del conjunt d'edificacions de Bell-lloc d'Aro —amb només els elements bàsics— després de la segona campanya d'excavacions (1984). Els peus d'altar (B, I), l'arc de ponent (hipòtesi Badia), els fonaments (fig. 43) i els graons (fig. 52 i 53) no són definits degut als dubtes que s'exposen en el text. La part discontinua de les parets 1 i 2 (fig. 52) hauria de continuar per la fornícula; per no alterar la seva estructura he preferit deixar-ho així.

- Edificació d'època visigòtica de tradició paleocristiana.
- Parts conservades del temple pre-romànic (meitat s. X).
- Esglesiola romànica (s. XI).

Fig. 39. 1985. Conjunt de rectoria i església. La unió dels dos edificis no permet un estudi total de l'absis. Fotografia tirada quan s'estaven fent les cales, de les quals se'n veuen dues — nùms. 2 i 3—; també es distingeix l'arc de rajols a la paret oriental de l'estança H i la vorera que delimita el conjunt.

Cala núm. 1. Amida 70 per 180 cm. Vam aprofundir fins a sota la columna circular, que té una profunditat d'un metre. Fonament tant robust devia haver de sostenir pressions molt fortes: bigues, cobertes, voltes...

Vam rompre el paviment que hi havia a la superfície i que tenia 2 cm de gruix. A 22 cm trobem sauló, això és, roca de granit descomposta. Arribem a l'extrem inferior del peu de l'altar que reposa dins la roca natural (fig. 34 i 35). Hom havia fet un forat a la roca i a dintre hi havia col·locat el peu d'altar; així quedava ben segur. Al costat de la cara sud del peu esmentat hi ha una pedra de forma cúbica irregular de 20 cm de costat; segurament tenia funció ritual puix, com la cara de ponent de tot el peu de l'altar, és coberta per un mateix arrebossat. Per tant, la col·locació de la pedra en el lloc que ocupa, era intencionada⁽²³⁾.

(23) La peça principal del peu d'altar és enterrada 34 cm des del paviment (22 dins de terra i 12 dins de granit) i sobresurt 114 cm. Per tant, té una alçària total de 148 cm. Aquest peu d'altar presenta un arrebossat que acaba a nivell del paviment (figs. 34 i 35).

Fig. 40. En aquesta fotografia es veuen el muntant encastat entre l'absis i la nau; el conjunt del parament —alterat a la part alta i autèntic a la baixa— i els dos contraforts. També la porta per la qual es passava d'una església a l'altra.

Cala núm. 2. Arribem sota els fonaments de la paret. D'ací a la banqueta = 70 cm; d'aquesta a la part superior de la paret conservada = 115 cm. Total = 185 cm.

Cala núm. 3. Els fonaments són a 65 cm sota la banqueta; d'aquesta a la part superior de la paret = 66 cm. Total = 131 cm.

Cala núm. 4. Agafa part de l'edificació antiga i de la romànica. Mides: 75 més 35 = 110 cm a la primera i 75 més 70 = 145 a la segona. La banqueta de la primera és 25 cm més alta que la de la segona (figs. 28 i 29).

Cala núm. 5. Com l'anterior, agafa paret de les dues edificacions esmentades. Dades de la primera: 70 més 60 = 130 cm; reposa sobre sauló. Id de l'edificació romànica: 60 més 70 = 130 cm. La banqueta de la primera és 15 cm més alta que la romànica.

Cala núm. 6. De la banqueta exterior a l'acabament dels fonaments 70 cm sobre el sauló, més 60 a la part alta de la paret = 130 cm en total.

Cala núm. 7. Per si la paret de l'edificació antiga es ficava dins del camp proper, vam fer aquesta cala que donà resultat negatiu, puix només hem trobat terra.

Fig. 41. El conjunt, ja net, es veu amb tot detall. A primer terme —començant per l'esquerra— la paret de l'estança H, la circular i la romànica. Al centre, la rectoria, l'absis, el muntant que, interiorment, es correspon amb l'arc triomfal i que separa l'absis esmentat (a l'esquerra) i la nau (a la dreta); també dos contraforts i, entre ells, la porta de la qual he parlat repetidament.

Fig. 42. Paret oriental de l'estança H. Arc de rajols, restaurat; havia estat romput en fer el desguàs que es veu a la part alta, entre l'església i la paret ara eliminada.

Fig. 43. Fonaments que poden ser del segon absis, segons la hipòtesi de Joan Badia. Quan el 1962 es va reforçar la base de la paret —el fonament nou es veu a dreta i esquerra de la fotografia— aquestes restes ja foren descobertes (i conservades), però ningú no els va donar importància. A la part alta superior, dreta, després de les dues pedres de la paret, segueix un espai buit; és on acaba la paret original, segons Badia. Pel que es veu a la fotografia, l'hipotètic absis de ponent cauria amb exactitud sobre els fonaments descoberts.

Fig. 44. Paret nord exterior de l'estança H. De la banquetta a la part inferior dels fonaments hi ha 70 cm i a l'extrem superior 115. L'aparellat és de filades de pedres sense escairar. A darrer terme, la paret de l'església.

Fig. 45. A l'esquerra, la mateixa paret es veu trabada a la circular (part baixa del centre de la fotografia) perquè són d'una mateixa edificació; en canvi és desenganxada de les restes romàniques (part alta del centre dreta).

Cala núm. 8. El meu company Badia, el 1977 formulà la hipòtesi que l'església pre-romànica de Bell-lloch havia tingut dos absis contraposats. El moment era propici per a intentar la seva comprovació. Aquest és el resultat de la cala: A l'exterior de la paret de ponent vam trobar —darrera el que Badia anomena arc triomfal de ponent— uns fonaments molt forts que amiden 70 cm de gruix (nord-sud), 40 d'amplària (est-oest) i 40 d'alçària (fig. 43). Fonaments importants si tenim en compte que les edificacions pre-romàniques quasi no en tenien. Descoberta que sembla confirmar el criteri de Joan Badia. Però ni enfront de l'altre muntant ni enlloc més de la cala no vam trobar altres restes de fonament. Val a dir, però, que no vam fer-ne cap en el camp proper perquè no havíem sol·licitat el permís corresponent del propietari. En tornaré a parlar més endavant.

FINAL DE LES EXCAVACIONS (1986)

En data 30-XII-85 sol·licitem permís per a «una quarta i potser última campanya d'excavacions arqueològiques a l'interior de l'actual es-

Fig. 46. Paret nord interior de l'espai H'. A la dreta, el parament presenta incissions a l'argamassa; pertany a l'esglésiola romànica. Al centre i a l'esquerra l'aparell és més bast, fet a base de filades de pedres sense escairar que havien estat arrebossades (encara se'n veu un bon fragment); pertany a l'edificació circular. La unió d'ambdós tipus de paret és ben manifesta. A 1,30 m d'alçària de la part romànica hi ha un arrencament d'arc que s'avé amb un altre de la paret oposada (església de Santa Maria).

glésia, immediata al lloc on hem fet les excavacions anteriors. Aquesta excavació la demanem després d'haver visitat el jaciment amb el doctor Pere de Palol que és qui més ha insistit a dur-la a cap». I seguim: «L'espai fins ara excavat ha deixat vistes tres esglésies: l'antiga (que ara no ens atrevim a datar); la que està en ús (probablement del s. X), i una altra (del s. XI) plaçada damunt de la primera».

En data 4-VI-86 el Director General del Patrimoni Artístic ens comunica:

«Vist l'informe desfavorable del servei d'Arqueologia, de data 4 de juny de 1986 en el qual fa constar que No es considera convenient començar una actuació arqueològica a l'interior de l'església. Caldria replantejar-se el pla de treball i elaborar un programa global i detallat»
«He resolt **NO AUTORITZAR** la realització d'excavacions arqueològiques... a Bell-lloc d'Aro».

Fig. 47. 1985. Conjunt de les dues edificacions posades al descobert al nord de l'església de Santa Maria. Final de les excavacions.

Davant de la importància rellevant que tenen ara les excavacions de Bell-lloc, considero lògic el plantejament del Director General del Patrimoni Artístic, i confio i demano que altres persones acabin les excavacions el més aviat possible.

Crec que aquestes haurien d'estendre's a l'interior de l'església, al seu davant pel costat de migdia i al camp de ponent on, quan s'hi llaura, l'arada arrenca fragments de paret, segons va contar-me darrerament el pagès que aleshores el treballava. Però també completar les excavacions a l'interior de l'esglésiola romànica —una cala al costat de cada paret lateral— i als espais H, H' i H'' llocs als quals el 1985 no vaig donar importància influït sens dubte pel nul resultat de les vuit cales practicades.

DARRERES OBSERVACIONS

El treball fonamental —donar compte de la restauració de l'església de Santa Maria de Bell-lloc i de les excavacions efectuades a les seves cares nord i occidental— és acabat. Aquests són els detalls observats darrerament:

PORTAL L

Pel nord, la fàbrica de Santa Maria amida 115 cm de gruix i el marc del portal, de pedra, 50. Per tant, queden 65 cm que, pel que es veu per un forat de la part superior esquerra, costat de llevant, són de reompliment desordenat de pedres irregulars i morter. Això fa creure que el portal, mirat des de fora (nord), era en gradació creixent fins a ocupar els 115 cm del gruix de la paret.

En el forat del qual acabo de parlar, una sola pedra separava les parts interior i exterior de l'església. Servint-nos d'una escarpra vam fer-la saltar i poguérem amidar el gruix ja esmentat de la paret; també vam comprovar que l'enrajolat interior del temple és 35 cm més baix que l'actual marxapeu de la porta; el desnivell és quasi segur que es guanyà mitjançant un o dos graons. Per si més endavant fos convenient fer alguna comprovació vam fer, amb escarpra, un senyal horitzontal al muntant exterior del portal, i vam passar el mateix nivell a l'interior del temple on vam fer un altre senyal, també amb escarpra.

La gradació creixent és l'únic argument que sembla acceptable per a explicar que una paret de 115 cm tingui uns muntants de només 50 cm de gruixària. Al meu entendre, el portal, passats els 50 cm, s'eixampla en angle recte; per aquest motiu des del forat no es veuen més que els 50 cm primers, de pedres rejuntades. Per tant, si el portal té 243 cm d'amplària a l'exterior, en tenia més a l'interior del temple, i també més alçària.

L'intradós de l'arc és encofrat; en canvi, els muntants tenen el rejuntat fet amb paleta, com la resta de la paret exterior immediata: arc i paret són contemporanis. El portal és considerable car amida 237 cm d'alçària i 243 d'amplària, mides gens freqüents en esglésies com la de Bell-lloc.

ENTERRAMENTS

Quan el 1985 vam fer 8 cales, estava convençut que trobaríem enterraments, especialment a la núm. 1 (fig. 37). L'absència total de sepultures em va desanimar i, en conseqüència, les recerques foren abandonades. Ara, —passats 3 anys—, recordo la necròpolis plaçada entorn del temple paleocristià de Sant Feliu de Guíxols i la de l'esglesiola paleocristiana de Santa Cristina d'Aro, i em sembla que els enterraments no han de faltar a Bell-lloc. Per això crec que caldria excavar a ambdós costats de la cala núm. 1⁽²⁴⁾, a l'aula H i als espais H' i H'' preferentment.

(24) A ambdós costats d'un absis de *Santiago de Peñalba (León)* hi foren enterrats *San Genadio* i *San Urbano*, i a la basílica de *Cabeza de Griego (Saelices, Cuenca)* hi ha així mateix dos enterraments d'igual disposició. Podria ésser que, com allà, a Bell-lloc hi hagués també algun enterrament important en els dos indrets que, precisament, vam deixar sense excavar.

PEUS D'ALTAR

En els altars pre-romànics sembla que el celebrant es col·locava de cara als feligresos; per tant, entre l'altar i el fons de l'absis ⁽²⁵⁾. En canvi, en els romànics, es posava d'esquena als fidels, de cara al fons de l'absis ⁽²⁶⁾.

Si els antecedents esmentats a les notes anteriors són vàlids —coneixem un sol cas per a cada època—, ¿de quan hem de considerar els dos peus d'altar de Bell-lloc?

Si ens fixem en la posició dels dos peus d'altar exhumats, comprovem que el peu (I) no pot ser pre-romànic perquè al celebrant no li quedava lloc per a exercir el seu ministeri de cara als feligresos. A l'altre peu d'altar (B) li passa el mateix si pertany a l'esglésiola romànica. Llavors tindriem que els dos peus d'altar són romànics, això és, que els celebrants es col·locaven d'esquena als creients. Però si el peu (B) era de l'edificació circular, el sacerdot podia col·locar-se d'esquena a l'absis, car hi havia lloc suficient (més d'un metre).

Tenim, doncs, que si la regla és certa —cosa probable, però no sé si absolutament certa, perquè em baso només en dos testimonis, bé que excepcionals— l'altar (I) era romànic i el (B) podia ser pre-romànic si corresponia a les restes circulars i romànic, si a l'esglésiola d'aquesta època.

Ambdós peus d'altar probablement tenien forma prismàtica quadrangular damunt dels quals hi havia l'ara corresponent. El que els resta no és més que una part del peu original.

TROBALLE

És curiós. Durant la restauració de l'església (1959-62) vam trobar la ceràmica que l'any passat estudiaren Castanyer i Tremoleda (veg. la nota 8). Recordo encara dues caixes més, plenes dels fragments més delicats —especialment sigillata—, caixes que no sé on van anar a parar, car no són al Museu Municipal de Sant Feliu i no les han trobades al de Girona. En canvi, durant les tres campanyes d'excavació (1982-86) només vam trobar el poc material que detallo a continuació:

1 peça de collar, de vidre, de 4,5 mm de diàmetre, 1,5 de forat i 3 d'alçària, amb belles irisacions. Probablement d'època romana.

(25) Quan l'arquitecte Camil Pallàs explorà l'església de Sant Cugat del Racó (Navars, Bages) trobà un paviment romànic que tapava un peu d'altar pre-romànic, els voltants del qual eren gastats per l'indret intermedi entre l'altar i l'absis; per tant, en el pre-romànic el celebrant es posava de cara als fidels.

(26) En un pergami de Sant Martí del Canigó, datat el 1195, es veu el celebrant en aquesta posició. Aquesta notícia i l'anterior m'han estat facilitades pel doctor Joan Ainaud.

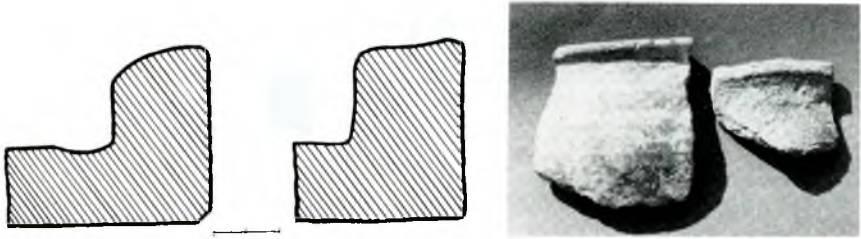

Fig. 48. Perfil dels dos fragments de *tègules* i fotografia de la ceràmica trobada a Bell-lloc.

2 fragments de *tegules* romanes de les formes reproduïdes a la figura adjunt. S'adiuen bé amb la ceràmica que correspon a l'esmentada nota núm. 8.

1 fragment de cassola. Diàmetre de la boca, 23/24 cm. Pasta grisa, ben cuita, amb desgreixants de quars i mica, i engalba negra a ambdues cares. Per l'exterior és espatulada. Coll lleugerament inclinat enfora i amb la part superior plana; llavi arrodonit.

1 fragment d'olla o gerra. Diàmetre de la boca, 18 cm. Pasta amarrada amb desgreixants de mica i quars. A l'interior, engalba negra mate. Coll lleugerament inclinat cap enfora i llavi bisellat.

No m'atreveixo a donar la cronologia d'aquests dos fragments; no m'estranyaria, però, que fossin —especialment el segon— d'època molt reculada, avui difícil de precisar.

HIPÒTESI DE JOAN BADIA

És prou coneguda aquesta interessant hipòtesi. Segons creu, l'església pre-romànica tenia dos absis. Aquestes són les seves paraules: «tenim per cert que Santa Maria de Bell-lloc era un temple d'una nau amb dos absis de planta de ferradura, un a cada extrem. L'absis de llevant és el que es conserva. El de l'extrem de ponent s'ensulcià o fou enderrocat; en resten l'arc triomfal i un petit tram de la volta». Més endavant, opina: «Una excavació estem segurs que descobriria vestigis dels fonaments de la part desapareguda»⁽²⁷⁾. I a la segona edició, 1985, p.521, nota 2 bis, vist el resultat de les meves excavacions del 1985, diu que ha aparegut una resta «suficient per confirmar que la nostra hipòtesi sobre l'existència del dit absis esbossada al vol. 1, és encertada».

(27) Badia, 1977, p.377-1.

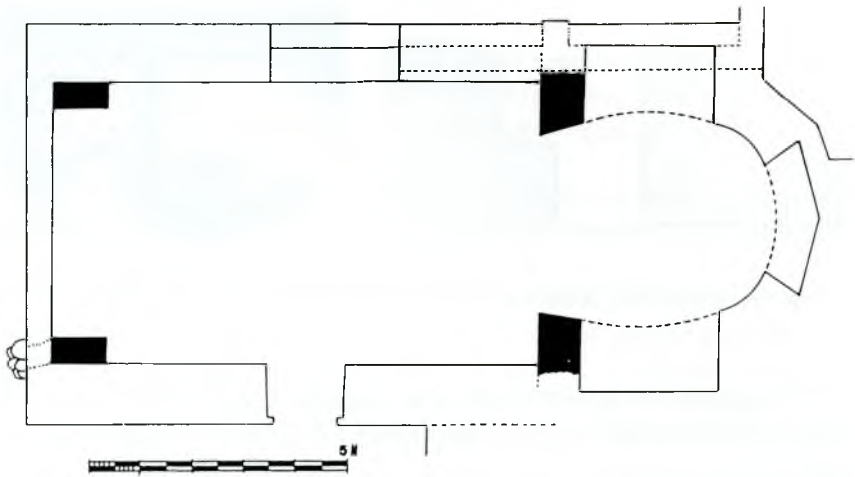

Fig. 49. Una de les diferències entre l'arc triomfal de llevant i l'arc de ponent: el primer, fins la paret de la nau, amida un metre; l'arc de ponent, 50 cm. El de llevant, tot seguit inicia la ferradura de la planta vers orient, de manera que a 95 cm —on ara hi ha les fornícules romàniques— l'amplària del presbiteri guanya 35 cm, 17,5 per cada costat. Per contra, l'arc de ponent és de parets paral·leles: amida 450 cm tant a l'inici com al final. Part positiva: els fonaments són exactament a l'indret per on passaria l'absis de ferradura si aquest hagués existit.

Badia, per tant, dóna per segura la seva hipòtesi. En canvi, a la trobada d'especialistes que tingué lloc l'any passat⁽²⁸⁾ algun d'ells la refusà de ple, malgrat que els fonaments d'edificació (fig. 43) eren a la vista.

Crec que no és encara el moment de donar-la ni com a segura, ni com a equivocada. Cal tenir-la en compte: observar tots els detalls, tant els presents com els que es veuran en el futur. D'entrada, crec que el sol plantejament de la hipòtesi ja representa una valuosa aportació de Joan Badia, car abans d'ell ningú no l'havia formulada. No sé de cap investigador que hagués donat importància a l'arc de ponent.

Al meu entendre, l'estudi de la hipòtesi descobreix dades positives, però també en descobreix d'altres que són de dubtosa interpretació. Això ha obligat i obligarà els investigadors a filar prim. És el primer mèrit de Joan Badia.

Abans de redactar els arguments en pro i en contra de la hipòtesi,

(28) «Arquitectura a Catalunya. Segles IX, X i primera meitat de l'XI», 17 a 21 de març de 1988. Centre Cultural de la Mercè. Girona. Simposi internacional.

amb els meus col·laboradors Joan Sanchiz, Josep Escortell i Francesc Aicart vam traslladar-nos a Bell-lloc on examinàrem els arguments publicats per Joan Badia i les meves observacions pròpies. Vuit dies després vaig tornar-hi amb el meu amic Badia i vam canviar opinions durant bona part de la tarda. Dic això perquè el que escriuré tot seguit reflecteix el meu criteri particular, bé que lleugerament matitzat a conseqüència de les converses tingudes amb els meus esmentats amics.

Arguments a tenir en compte:

1. Argument molt positiu: la presència de restes de fonaments en el lloc on —si la hipòtesi és certa— hi havia l'absis de ponent (fig. 43 i cala núm. 8 de la fig. 37). Recordo, però, que no hem trobat cap resta a la part oposada.

2. L'arc triomfal de llevant amida 350 cm d'amplària i el de ponent 450, és a dir, un metre més que el primer. Aquesta diferència d'amplària fou un dels principals arguments al·legats per alguns assistents al Simposi Internacional esmentat, per a refusar la hipòtesi. Al meu entendre, la diferència d'amplària no la desqualifica perquè a la basílica de *San Pedro Alcántara (La Vega del Mar. Málaga)* —també d'absis contraposats— els arcs respectius amiden 430 i 350 cm i a la de *Casa Herrera (Mérida, Badajoz)* n'amiden 530 i 430⁽²⁹⁾. En canvi, a l'església mossàrab de *Santiago de Peñalba (León)* els dos absis contraposats són quasi iguals⁽³⁰⁾.

3. L'arc triomfal de llevant —com diuen Oliva i el mateix Badia— no és trabat amb el mur de la nau⁽³¹⁾; el de ponent, al meu entendre, sí.

4. L'arc triomfal de llevant —que a la planta amida 350 cm d'amplària— tot seguit incia la ferradura vers orient, de manera que a 95 cm —just on ara hi ha les dues fornícules romàniques— l'amplària és de 385; és a dir, ha guanyat 35 cm, 17,5 per cada costat. Per contra, l'arc de ponent no inicia la forma de ferradura, sinó que té les parets paral·leles: amida 50 cm tant a l'inici com al final (fig. 49).

Igual passa en els alçats longitudinals: arc de ferradura al de llevant i sembla recte al de ponent.

5. L'arc de llevant és de mig punt; el de ponent és passat de radi, se-

(29) PERE DE PALOL, *Arqueología cristiana de la España romana, siglos IV-VI*, 1967, ps. 72 i 77.

(30) JAIME-FEDERICO ROLLAN ORTIZ, *Iglesias mozárabes leonesas*, Ed. Everest, 1983, León, p.32.

(31) *la nave es independiente de la cabecera, no tiene trabazón con ella* (OLIVA, «Àncora», F.M. 1968); «el mur de la nave no està trabat amb el de l'absis» (BADIA, 1977, p. 376-1).

gons el mateix Badia⁽³²⁾. Diferència que tampoc no és cap argument decisiu.

6. Les esglésies amb dos absis oposats perseguïen una finalitat utilitària: disposar d'un espai supletori per a les necessitats del temple; sovint tenien finalitat «funerària martirial», segons Badia (p. 377). No sembla pas aquest el cas de l'església de Santa Maria, puix ja disposava de dues aules més: les del temple més antic. Una església com la de Bell-lloc sembla que no necessitava un quart absis.

7. Els muntants de l'arc triomfal de llevant són de carreus de mides i de rejuntat correctes en aquest tipus d'obres. A l'arc de ponent són de pedres mal treballades (alguna, potser procedent d'una construcció d'època anterior, és ben escairada) i el rejuntat és deficient, amb claps de morter que accentuen l'aspecte bast del conjunt.

Els arcs també són diferents. El de llevant és de dovelles ben proporcionades i rejuntat correcte. El de ponent dona una impressió quelcom feixuga, en especial perquè les dovelles són quasi tan altes com estretes (àdhuc n'hi ha alguna —fig. 5, dovella 5 per sobre del tirant— que sembla col·locada malament, car té més amplària que alçària). Més que passat de radi, sembla un arc lleugerament aixafat. Al meu entendre, l'arc triomfal de llevant és obra d'un artesà que coneixia bé l'ofici; el ponent, el d'un operari matusser (veg. les figs. 2, 5 i 17).

Aquesta diferència, però, tampoc no decideix res perquè —com em deia Badia— l'arc triomfal, més important sempre, era obrat pel millor artesà; per això era el més ben fet. Altrament cal tenir en compte que, tal vegada, els arcs no tenien l'aparellat vist; potser eren arrebossats, com ho eren les parets; en aquest cas no calia posar massa atenció en fer-los. Criteri que respecto, però que no em sembla massa convincent.

Pel que deixo dit, la hipòtesi de Joan Badia té força possibilitats d'ésser encertada; però també en té de no ésser-ne. Per això crec convenient seguir l'excavació fins exhumar tot el jaciment. Potser llavors es veurà clar aquest i altres aspectes de les esglésies de Bell-lloc d'Aro.

ESTAT DE CONSERVACIÓ DE L'ESGLÉSIA

És lamentable. Durant la restauració del 1959-62 vàrem comprovar l'existència d'importants esquerdes, tant a la volta de l'absis com a la de tota la nau, però com que —ho he dit abans— disposàvem de subvencions minses no vam poder fer més que apadeçar la coberta. El 1984, mossèn Pere Hugas demanà insistentment i inútilment la seva consolidació.

(32) BADIA, 1977, p. 376-2, fragment transcrit fa poc.

Han passat 27 anys de la primera restauració parcial i ara l'estat de l'església, segons crec, és perillós. L'arc de ponent és trencat pels dos costats amb esquerdes inquietants; la volta de la nau en té una de quasi tota la seva llargada i els degoters es veuen arreu de la volta. Considero urgent que un professional vegi l'església i dongui el seu dictamen. Però això hauria de ser sense perdre temps. Una altra ensulciada seria imperdonable^(32a).

CONCLUSIONS PROVISIONALS

Com que dono per acabada la meva intervenció a Bell-lloc i les excavacions són incompletes, les meves estimacions no poden ser més que parcials, subjectes a modificacions posteriors.

Actualment em semblen correctes aquestes conclusions, alguna de les quals no és més que una hipòtesi de treball:

1. En el subsòl hi ha un jaciment romà ben documentat. La majoria de les ceràmiques que s'hi han trobat són del segle II-III d.C., però amb pervivències posteriors⁽³³⁾.

2. En el jaciment esmentat o al seu damunt, hom alçà una edificació de culte cristià —potser martirial— de la qual en coneixem unes parets de planta circular i un basament de columna. La feblesa de les parets (40-50 cm d'amplària, preferentment 45, i 60 des de la banqueta a l'acabament dels fonaments) contrasta amb la gran robustesa de la columna circular (un metre de diàmetre per un de fonament). Dades que descarren l'existència d'una cúpula i fan pensar en una coberta de fusta, probablement a dues vessants; de manera que la columna suportava el pes de la major part de la coberta, mentre que les parets circulars només li servien de recolzament. En el seu interior hi ha un peu d'altar, del qual he parlat ho fa gaire.

A migdia de l'esmentat absis circular, queda un espai llarg, transversal, d'uns 270 cm d'amplària. A la seva part de llevant hi ha una dependència —absis o santuari— amb cancell d'entrada format per dos muntants amb imposta —una de les quals es conserva— i un arc de ferradura. En el seu interior hi ha un segon peu d'altar.

Per ara, res més no s'ha descobert d'aquest interessant construcció

(32a) Aquest treball va ser retirat del volum anterior per excés d'original. Per això el que dic sobre l'estat perillós de l'església de Bell-lloc ja no té sentit, car en el decurs del 1989 va ésser convenientment restaurada; de la qual cosa em plau deixar-ne constància.

(33) Veg. la nota 8.

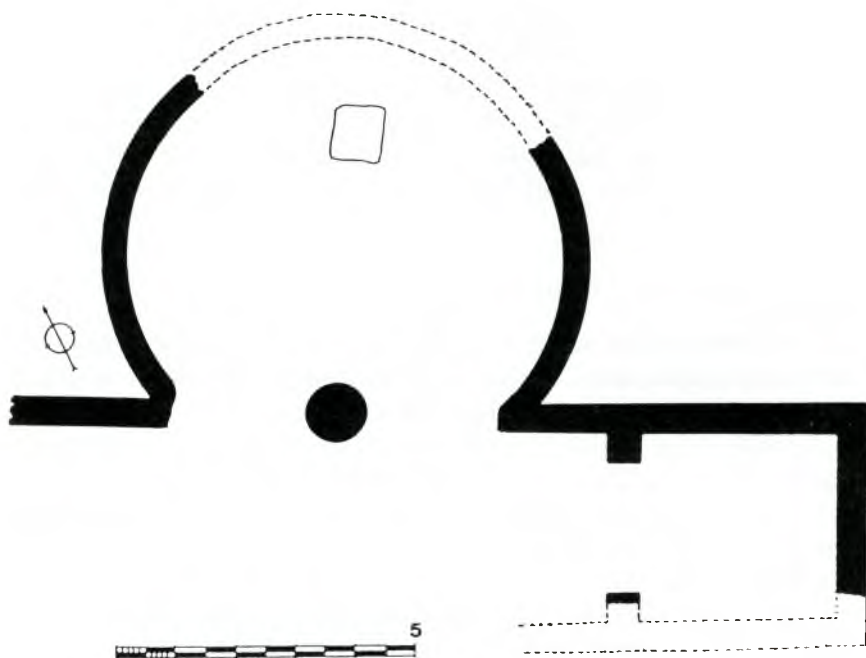

Fig. 50. Planta de la construcció més antiga del conjunt, probablement d'època visigòtica de tradició paleocristiana. Consta d'un recinte circular amb una robusta columna d'igual forma per a sostenir l'embigatge de la coberta, i d'una estança quadrangular amb un cancell format per dos muntants, dues impostes i probablement un arc de ferradura. Tota la part meridional de l'estança és encastada en un mur menys antic, però se li veu el muntant, la imposta i bona part de l'arrencament de l'arc. Pel que es diu en el text, queda indicat amb ratlla senzilla el peu d'altar que podria ésser d'aquesta època, però no és pas segur.

que s'assembla —bé que és més petita— a la basílica de *Cabeza de Griego* (*Segóbriga, Cuenca*), que Monteagudo considerà de la primera meitat del segle V d.C.⁽³⁴⁾ Badia, quan va fer-ne un petit comentari, esmentava el *martyrium* de Sant Eudald de Sorba (*Bergadà*)⁽³⁵⁾ que és un monument funerari de finals del segle VI o del VII d.C. Per tant, d'època visigòtica de tradició paleocristiana, època —la darrera— ja documentada a Sant Feliu de Guíxols⁽³⁶⁾, a Santa Cristina d'Aro⁽³⁷⁾ i que probablement en serà a Platja d'Aro.

(34) LUIS MONTEAGUDO, *España visigoda*, «Dirección General de promoción del turismo» 1965, Madrid, p.9.

(35) BADIA, 1977, ps. 37 i 376.

(36) LLUÍS ESTEVA, *Cerámica romana de época tardía hallada en San Feliu de Guíxols*,

3. Segueix en antiguitat l'església pre-romànica de Santa Maria, considerada de la meitat del segle X⁽³⁸⁾, alçada segurament damunt part del temple d'època visigòtica. Quan hom l'alçà, l'uní mitjançant el portal (L) (figs. 52 i 53), a la construcció descrita anteriorment. El tram núm. 1 —si encara es conserva, cosa que ignoro— quedà engruixit i reforçat per ambdós costats; si havia estat derruït, hom féu de nou tota la fàbrica (fig. 52). El tram núm. 2 quedà reforçat per l'absis de la nova església. Els absis quadrangular (H) i circular (D) encara s'utilitzaven; altrament el portal (L) no tindria sentit.

4. Des del 939 sabem datada l'actual església de Santa Maria⁽³⁹⁾; llavors era dedicada al protomàrtir Sant Esteve, dedicació que potser perdurava des del primer temple.

5. En el segle XI hom alçà l'esglesiola romànica dins l'aula circular, que quedà inutilitzada. La romànica i l'aula de llevant (H) continuaren unides a la pre-romànica de Santa Maria pel portal (L). Una volta de mig punt cobria l'esglesiola romànica, i dues voltes petites (també de mig punt) tapaven part dels espais H²H'', disposició que recorda alguns petits temples bizantins.

6. 1063. Primer document conegut en el qual hom parla de la «parròquia de Santa Maria de Filafanis»⁽⁴⁰⁾, nom referit a l'església que abans s'anomenava de Sant Esteve.

7. En el segle XII, a les parets laterals de l'absis de Santa Maria foren obertes les dues arquacions de mig punt —una en direcció nord i l'altra en direcció sud—; aparedat el portal (L), i abandonades les edificacions exteriors. La supressió dels dos absis exteriors quedà compensada —en certa manera— per les dues fornícules (o petits altars) interiors. Com que la del nord tenia la mateixa profunditat que el gruix de la paret de l'absis, fou precís construir la paret addicional núm. 3 de la fig. 53, que trenca l'harmonia de l'aula (H); per tant, significa que la darrera ja no s'usava. Si no s'hagués fet la paret núm. 3, la fornícula hauria quedat oberta pel fons, cosa que no pot acceptar-se.

«Seminario de estudios de arte y arqueología», Universidad de Valladolid, 1962, reeditat en català a «Estudis sobre temes del Baix Empordà», núm. 2.

(37) LLUÍS ESTEVA, *La basilica de Santa Cristina d'Aro*, «Àncora» 24-II-1966. MIQUEL OLIVA, *Los templos antiguos en los alrededores guixolenses*, «Àncora», Festa Major, 1968. BADIA, 1977, p.371.

(38) BADIA, 1977, ps. 37 i 376.

(39) *Pabordia d'Aro*, llibre III, fs. 2105-2110; referència facilitada pel Dr. Jaume Marquès.

(40) GABRIEL ROURA, *Catàleg-inventari dels pergamins dels s. IX-XII*, A.C.G., núm.64. Treball inèdit.

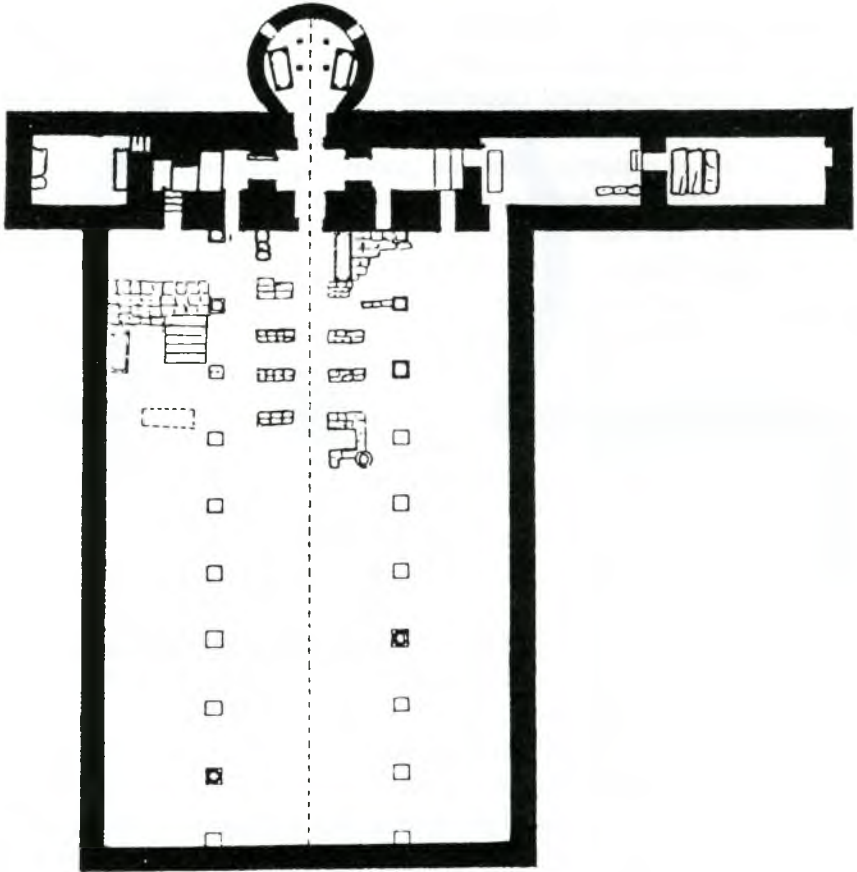

Fig. 51. La capçalera de la basílica de *Cabeza de Griego* (*Segóbriga, Cuenca*), de tipus sepulcral, té forma molt semblant a la part més antiga de Bell-lloc. Si també l'estructura de la nau s'hi assemblés, l'església de Santa Maria hi estaria al damunt i encara no la cobriria tota. Observem com a ambdós costats de l'aula circular hi havia sengles enterraments. Hi són a Bell-lloc? Planta de Córnicde reproduïda per Pere de Palol a *Arqueología cristiana de la España romana*, 1967,p.94.

8. 1279. En un document s'al.ludeix a *Filafanis* i en un altre del 1280 a *ecclesia de Filasanis* ⁽⁴¹⁾.

9. En dos documents dels anys 1329 i 1334, respectivament, hom parla de *pulcro loco*, de Santa Maria de *pulcroloco* o de *Vilafanis*. Igual passa en un document del 1401-1402⁽⁴²⁾.

(41) *Rationes Decimarum Hispaniae (1279-1280)*, I. Transcripció, edició i índexs de Mons. José Rius Serra, Barcelona, 1956,ps. 74 i 102.

(42) A.D.G. Visites Pastorals, Bell-lloc.

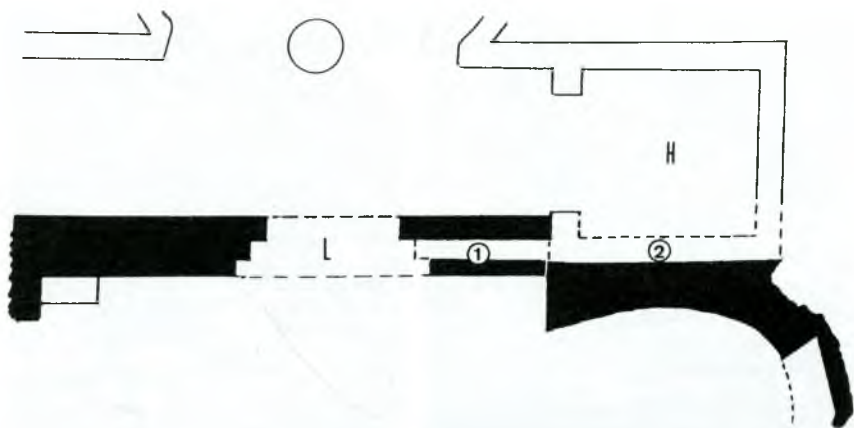

Fig. 52. Quan hom construí l'actual església de Santa Maria l'enllaçà —probablement de la forma ací representada— amb l'edificació descrita abans: una porta en triple -o doble- degradació permetia el pas d'una a l'altra; el tram núm. 1 de la paret —si es conserva— fou engruixit per ambdós costats, i el núm. 2, només ho fou per un, bé que de força gruixària: la paret de l'absis.

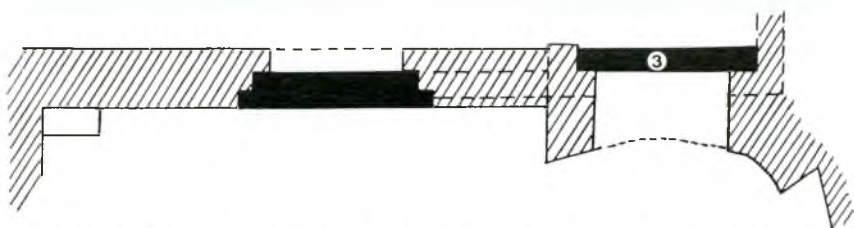

Fig. 53. Quan foren obertes les dues fornícules o capelletes laterals de l'absis de Santa Maria, hom es veié obligat a alçar la paret de reforç —núm. 3— car la capelleta orientada al nord havia ocupat part de la paret de l'absis en tota la seva profunditat. Aleshores el portal fou aparedat.

10. En un document del 1362 es parla de la *parrochia de Ste. Marie de pulcro loco (a) cognominata de filafanis* ⁽⁴³⁾.

11. En temps indeterminat, el frontis o façana de ponent s'ensulcià o fou desmuntat i va ésser refet. Segons Badia, el seu «aparell antic només es conserva en una estretíssima franja entre l'esquerda de la banda de migdia i la cantonada d'aquest costat que és de pedres quelcom ben treballades» (p. 376).

(43) *Llibre Verd dels Feus*, p. 127v. A.D.G., ref. facilitada pel doctor Josep Calzada. El *Vicinatus de Clarano o Clerano* esmentat per CELESTINO PUJOL Y CAMPS i PEDRO ALZUIUS Y TORRENT a *Nomenclátor geográfico-histórico de la provincia de Gerona*, 1883, p. 18, i per altres autors recents, no correspon a Bell-lloc d'Aro.

Fig. 54. Dos aspectes de l'aparellat del segle X: 1. Cantonada sud-oest del frontis de ponent que, segons Joan Badia, és l'única part que conserva l'aparell antic.

2. Detall de la paret nord, part alta occidental del segon contrafort; a l'angle dret superior es veu l'únic fragment refet, potser a causa d'alguna ensulciada.